

Mühazirə №19

Mövzu: Vasitəli və vasitəsiz nitq

Plan:

19.1. Vasitəli və vasitəsiz nitq;

19.2. Vasitəsiz nitqin qurulma formaları;

19.3. Vasitəsiz nitqin cümlədə yeri;

19.4. Vasitəsiz nitq ilə müəllif sözlərinin fərqi;

19.5. Dırnaqda verilməklə fərqlənən vasitəsiz nitq;

19.6. Dırnaqsız verilməklə fərqlənən vasitəsiz nitq.

19.1. Vasitəli və vasitəsiz nitq

Danışan və yazan şəxs başqasının nitqini ya heç bir dəyişiklik etmədən, ya da müəyyən dəyişiklik edərək öz sözləri ilə işlədə bilir. Deməli, danışan və yazan şəxs başqasının nitqini iki şəkildə işlədir: 1) başqasının nitqində heç bir dəyişiklik etmədən işlətməklə; 2) başqasının nitqində müəyyən dəyişiklik etməklə öz sözləri ilə işlətmək.

Başqasının nitqində heç bir dəyişiklik etmədən işlədilən nitqə *vasitəsiz nitq* deyilir. Məsələn: Fransız filosofu, maarifçi, ictimai-siyasi xadim Şarl Lui Monteskyö demişdir: *"Səhv fikirləşmək yalnız fikrin sahibinə, səhv danışmaqsa, hamıya ziyan vurur"*.

Başqasının nitqində müəyyən dəyişiklik edilərək işlədilən nitqə isə *vasitəli nitq* deyilir. Məs.: Alman filosofu İohann Şefler demişdir ki, *sözlə öldürmək də olar, xilas etmək də*.

19.2. Vasitəsiz nitqin qurulma formaları

Müasir Azərbaycan dilində vasitəsiz nitq aşağıdakı formalarda qurulur:

1. Başqasının sözləri olduğu kimi verilir. Məsələn: *Bir xeyli üzümə baxdı. Sonra səsi titrəyə-titrəyə dedi:*

- *Mən səninçün kim olduğumu bilmirəm. Amma sən mənimçün ölümsən!.. Ölümüksən, Nuh, ölümüm!.. (Z.S)*

2. Danışanın fikrini müəllif ifadə edir. Məsələn: *Beş-altı addım atmışdı ki, qayıtdı- "Mən bu yaxşılığı heç vaxt unutmayacağam" – deyib getdi. (A.A)*

Numunələrdən görüldüyü kimi vasitəsiz nitqin hər iki formasında cümlə iki hissədən ibarət olur: müəllifin sözlərindən və başqasının nitqindən.

19.3. Vasitəsiz nitqin cümlədə yeri

Vasitəsiz nitq cümlədə müxtəlif yerlərdə işləyə bilər. Vasitəsiz nitqin cümlədə işlənmə yerini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Vasitəsiz nitq müəllif sözlərindən sonra gəlir. Məsələn: *Həzrət Əli deyib: "İnsan öz dilinin altında gizlənidir, danışmağa başlayandan sonra ağıllı və ya ağılsız olması bilinir".*

2. Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərindən əvvəl gəlir. Məsələn: *"Axı o mənə söz vermişdi, nə üçün getdi?" – deyə qız öz-özünə sual verdi. "Bu, sülh çağırışıdır", - söylədi ellər.*

3. Müəllifin sözləri vasitəsiz nitqin arasında işlənir. Məsələn: *"Gözəl Səba, - dedi, - sən məni bu xidmətinlə minnətdar edirsən." (M.S.O) - Bəli, qibleyi-aləm! – deyə Ballı qarı ah çəkdi. - Mən anayam. (İ.Ə)*

19.4. Vasitəsiz nitq ilə müəllif sözlərinin fərqi

Vasitəsiz nitq ilə müəllifin sözləri tələffüz tərzinə görə bir-birindən müəyyən qədər fərqlənir. Danışan zaman müəllifin sözləri, adətən, adi intonasiya ilə tələffüz olunur. Vasitəsiz nitq isə müəllifin sözlərindən fərqli intonasiya ilə (nisbətən yüksək intonasiya ilə) deyilir.

Vasitəsiz nitq ilə müəllifin sözləri həm də yazıda bir-birindən seçilir. Belə ki, yazıda vasitəsiz nitq müəllif sözlərindən durğu işarələri ilə fərqlənir.

19.5. Dırnaqda verilməklə fərqlənən vasitəsiz nitq

Vasitəsiz nitqdə dırnaq işarəsindən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

1.Vasitəsiz nitq yazıda dırnaqda verilir və müəllifin sözlərindən ayrılır.Hər hansı bir müəllifdən,mətnəndən sitata gətirilirsə,onda həmin sitat,parça dırnaq arasında olduğu kimi verilir.Belə olduqda müəllifin sözündən sonra iki nöqtə qoyulur,dırnaq açılır,verilən sitatın (parçanın) ilk hərfi böyük yazılır,sitat parça qurtardıqdan sonra dırnaq bağlanır.Məsələn:*Azərbaycan şairi Seyid Əzim Şirvani demişdir: "Az bilib çox danışmaq axmaqlıq əlamətidir"*.

2.Hər hansı bir şəxsin düşüncələrini,istəklərini yazıda verərkən müəllifin sözlərindən sonra iki nöqtə qoyulur,dırnaq açılır,verilən parçanın,mətnin (nitqin) ilk sözünün baş hərfi böyük yazılır,parça,mətn qurtardıqdan sonra dırnaq bağlanır.Məsələn:*Ey filosof,bu gün filankəsi gördüm,sənin barəndə danışır və tərifləyərək deyirdi: "Əflatun çox böyük filosofdur,indiyə qədər nə onun kimisi nə olub,nə də olacaqdır"*.(Qobusnamə)

3.Bəzən vasitəsiz nitq müəllif sözlərinin içərisində verilir və bu zaman vasitəsiz nitq müəllifin sözlərindən başqa durğu işarələri ilə deyil,məhz dırnaqla ayrılır.Məsələn:*Elə bil yuxuda mənə "dur!" dedilər.*(İ.Ə)

19.6.Dırnaqsız verilməklə fərqlənən vasitəsiz nitq

Vasitəsiz nitqin dırnaqsız verilməsi aşağıdakı hallarda olur:

1.Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərindən sonra gələrsə,müəllifin sözlərindən sonra iki nöqtə qoyulur və vasitəsiz nitq yeni sətirdən yazılır.Vasitəsiz nitq qurtardıqdan sonra sətirin qalan hissəsi boş qalır,yeni fikir təzə sətirdən yazılır.Məsələn:

Kişi arvadının xasiyyətini bilirdi,əgər "yox" desə,bütün günü baş-beyni gedəcəkdə,odu ki deyir:

- Yaxşı,tuluğun ağzını aç,bir azca tök.

Arvad tuluğun ağzını açıb bəhməzin hamısını tökür yerin çatdağına.(AUƏA)

2.Vasitəsiz nitq müəllif sözlərindən əvvəl gələrsə,müəllifin sözlərindən əvvəl (qabaq) tire qoyulur və müəllifin sözləri *deyə,deyib,deyərək* sözlərindən biri ilə

başlayır,Məsələn:*Məni görəndə gülümsünür: "Necəsən?" deyib yanımdan keçirdi.Xosrov: "Hardasan,cavan?" – deyə soruşdu.*

3.Vasitəsiz nitqin bir hissəsi müəllifin sözündən əvvəl,o biri hissəsi müəllifin sözündən sonra gəlirsə,vasitəsiz nitqin birinci hissəsindən sonra,ikinci hissəsindən isə əvvəl tire qoyulur.Vasitəsiz nitq bitməyibsə,tiredən əvvəl vergül də qoyulur.Məsələn: *"Nənə,qorxma,- dedi,- mənəm,Əlidir"*.

4.Vasitəsiz nitq dialoq şəklində verilərsə,hər bir dialoq (hər şəxsin nitqi) yeni sətirdən yazılır və sətirin qabağında tire qoyulur.Məsələn:

-Həsən ağanın əlindən xəta çıxıb.

- Nə xəta?

-Adam öldürüb.

- Kimi?

- Ələddini.

-Harada?

- O tayda,meşədə.(İ.Ş)

Vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirmək üçün *ki* bağlayıcısından istifadə olunur.Bu zaman vasitəli nitq tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləni əmələ gətirir.Vasitəsiz nitqdən ibarət cümlə bağlayıcısız mürəkkəb cümlə hesab edilir.Vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirdikdə *dırnaqlar* və *deyə* sözü atılır və müəllifin sözlərindən sonra *ki* bağlayıcısı əlavə olunur.Vasitəli nitqdə müəllifin sözləri həmişə cümlənin əvvəlində gəlir.Məsələn:*Firidun bəy Köçərli demişdir: "Dil nə qədər açıq,sadə olsa,fikir bir o qədər gözəl və məqbul olar"* vasitəsiz nitqini vasitəli nitqə çevirək: *Firidun bəy Köçərli demişdir ki,dil nə qədər açıq,sadə olsa,fikir bir o qədər gözəl və məqbul olar.*

Ədəbiyyat

1.B.Xəlilov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı,2017

2.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis,Bakı,2010